

'AANSCHUREN TEGEN HET CDA' OF AANSLUITEN BIJ KLEIN LINKS?

De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij

M. Nieboer en A.P.M. Lucardie

Inleiding

De Evangelische Volkspartij (EVP) werd opgericht in 1981. Precies tien jaren later werd zij opgeheven. De EVP volgde hiermee het lot van soortgelijke linkse partijen op christelijke grondslag. Voorlopig is de EVP de laatste in een reeks van dergelijke progressief-christelijke partijen, waarvan de eerste aan het begin van deze eeuw het licht zag. Evenals de EVP scheidden deze partijen zich af van de grote christelijke partijen die zij te behoudend vonden. Het waren kleine partijen, vaak nog verzwakt door afsplitsingen in uiteenlopende richtingen, die geen van alle een duurzame plaats in het Nederlandse partijstelsel wisten te verwerven. De vraag rijst waarom hen dit niet gelukt is. In het midden en aan de rechterkant van ons partijstelsel is wel ruimte voor christelijke partijen, waarom dan niet aan de linkerzijde? Of was er potentieel wel ruimte, maar werd die slecht benut door strategische fouten van de partijen in kwestie? Dit artikel biedt geen definitief antwoord op deze vragen, maar werpt aan de hand van een bescheiden 'case study' enig licht op de dilemma's waar een linkse christelijke partij mee te maken krijgt.

Om kiezers uit de christelijke middenpartijen naar links te trekken, dienen de linkse christelijke groeperingen de afstand tot die partijen niet al te groot te maken - 'aanschuren tegen het CDA' noemde men dat in de EVP wel. Tegelijkertijd treedt in vrijwel al deze kleine christelijke partijen een radicalisering op, die het kader van die partijen verder naar links drijft - in de armen van socialisten of groene radicalen - waarbij zij volledig vervreemden van hun christelijke moederpartij. Om te overleven zou de partij dan een andere 'niche' in het electoraat moeten zoeken, bijvoorbeeld een bepaalde belangengroep. De Christelijk-Democratische Unie (CDU) leek daar in de jaren dertig redelijk in te slagen, de EVP kon of wilde dat in de jaren tachtig niet.

1. Voorlopers voor de Tweede Wereldoorlog

In 1905 trad een aantal ARP-leden onder leiding van A.P. Staalman uit de partij en richtte de Christen-Democratische Partij (CDP) op. Staalman verklaarde dat men beter kon samenwerken met de ongelovige, die zich in de sociale politiek onderwerpt aan de eis van Gods Woord, dan met de gelovige die dat niet doet.¹ Sommige protestanten gingen de CDP nog niet ver genoeg; zij vormden in 1907 de Bond van Christen-Socialisten (BCS), met als belangrijkste doel algehele socialisatie van de produktie-middelen en ontwapening.² In 1918 won de BCS een zetel in de Tweede Kamer, evenals de CDP. Kort daarna viel de Bond echter uit elkaar; sommige leden sloten zich aan bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij of de Communistische Partij, anderen richtten de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten op en een vierde groep stichtte de Christelijke Volkspartij (CVP).

Intussen was in 1912 weer een nieuwe protestantse splinterpartij ontstaan, de Christelijk-Sociale Partij (CSP), die progressieve sociale opvattingen paarde aan een afkeer van katholieken. Ook de CSP haalde één Kamerzetel in 1918. Bij de volgende verkiezingen, in 1922, keerde geen van deze partijen terug in de Kamer. Hierdoor aangespoord tot samenwerking smolten in 1926 de CVP, de CSP en een groot deel van de CDP samen tot Christelijk-Democratische Unie (CDU).³ De CDU wordt wel gezien als een voorloper van de EVP.⁴ De Unie streefde naar een samenleving waarin gerechtigheid en vrede beter verwezenlijkt zouden worden dan in de toenmalige maatschappij het geval was. Het anti-militaristische standpunt van de CDU heeft wellicht de groei van de partij beperkt, ook al won zij in 1933 één en in 1937 twee Kamerzetels. Die groei was vooral te danken aan het leiderschap van H. van Houten, die als voorzitter van de Bond van Landpachters veel stemmen op het platteland wist te trekken.⁵ Begin 1946 besloot een kleine meerderheid van de CDU op te gaan in de nieuw te vormen Partij van de Arbeid (PvdA). Enkele voormalige CDU-leden zouden in 1957 bij de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) terecht komen. In de periode 1945-1960 waren christen-radicalen derhalve vooral te vinden in PvdA en PSP. Ze beschikten niet over een eigen partij - afgezien van een zeer marginale Christelijke Volkspartij in de provincie Groningen.⁶

In de jaren zestig kreeg de Schriftekritiek en een radicale politieke interpretatie van de Bijbel steeds meer invloed in de gereformeerde kerken. Als gevolg daarvan voltrok zich in de ARP een ruk naar links, zij het meer in de partijtop dan onder de achterban. Voor een aantal leden was de teleurstelling groot toen de ARP in 1967 toch toetrad tot de coalitie met de 'rechtse' VVD in het kabinet-De Jong. Op 15 maart 1967

betuigden 11 vooraanstaande AR-radicalen in een brief hun spijt over hun stem op de ARP. Ze noemden zich dan ook 'spijtstemmers'.⁷ Ook in de KVP roerde zich een radicale vleugel. Begin 1968 verlieten vier radicalen de KVP-fractie en richtten de PPR op. Aanleiding was de gesprekken tussen ARP, CHU en KVP over de vorming van een christen-democratische partij die misschien wel vooruitstrevend, maar in elk geval niet radicaal zou worden. De AR-radicalen hadden toen de hoop nog niet opgegeven de ARP te weerhouden van een samengaan met de (conservatiever geachte) KVP en CHU. Toen de ARP toch de weg naar het CDA insloeg, verliet in 1970 een aantal radicalen de partij. Eén van hen, B. de Gaay Fortman, trad toe tot de PPR. Anderen, aangevoerd door J.P. Feddema en W. in 't Veld, vonden het bezwaarlijk dat de PPR geen christelijke grondslag had. Zij vormden de werkgroep Bundeling, die in oktober 1970 werd omgezet in de Evangelische Solidariteitspartij (ESP). Een meerderheid van de AR-radicalen bleef echter in de ARP.

2. Evangelische Solidariteitspartij

Bij het ontstaan van de ESP - één van de wegbereiders van de EVP - speelden twee factoren een rol, die men later ook bij de EVP tegen zal komen: de keuze voor een coalitie met 'links' (PvdA) in plaats van 'rechts' (VVD); en de behoefte aan een partij die het evangelie als richtsnoer en inspiratiebron erkent.⁸

Feddema, docent sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit en in zekere zin de ideoloog van de nieuwe partij, meende dat de ARP en de andere confessionele partijen de evangelische gerechtigheid weliswaar formeel als uitgangspunt namen, maar in feite hadden losgelaten. Christelijk-conservatieve stromingen, die behoud van de bestaande orde vóór gerechtigheid lieten gaan, waren daarvoor verantwoordelijk. Alleen de ESP koos duidelijk voor gerechtigheid en wat daarmee samenhangt: vrede, broederschap en solidariteit met ontrechte groepen, spreiding van macht en verantwoordelijkheid, vermogen en inkomen.⁹ De ESP vertaalde die beginselen in radicale standpunten, met name in zaken als kernwapens en NAVO-lidmaatschap, arbeiderszelfbestuur, homofilie en onderwijs.¹⁰

Naast Feddema en In 't Veld raakten ook het oud-ARP-lid W.B. Herstel en J.W.E. Riemens betrokken bij de ESP. Riemens was een christen-radicaal en pacifist zonder kerkelijke binding, die een belangrijke rol had gespeeld bij de oprichting van de PSP in 1957. Toen deze partij naar zijn mening het pacifisme ontrouw werd, zegde hij zijn lidmaatschap op.¹¹

De ESP deed niet mee aan de verkiezingen van 1971 en 1972, vanwege gebrek aan financiële en organisatorische middelen. De partij trok weinig nieuwe leden. Blijkbaar miste zij de aantrekkingskracht waarover de PPR

bleek te beschikken. Toen de ARP onder leiding van Aantjes weer een meer radicale koers ging varen en steun gaf aan het kabinet-Den Uyl, leek de ESP ten dode opgeschreven. In november 1975 besloot de ledenvergadering van de ESP de partij op te heffen, met de bedoeling 'thans de ARP krachtig bij te staan in haar huidige worsteling om evangelische politiek'.¹² Een aantal leden, waaronder Feddema en Herstel, keerde terug naar de ARP. De directe aanleiding tot de opheffing leverde de zogenaamde 'bergrede' van Aantjes, waarin hij stelde dat:

'het aanvaarden van het evangelie geen vrijblijvende zaak kan en mag zijn... Het evangelie geeft geen rechtstreekse richtlijnen voor het politieke handelen. Neen, maar het geeft soms wel richtlijnen voor het rechtstreekse politieke handelen, en soms wel degelijk heel concreet. Leest u er Mattheus 25 maar eens op na: hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken... De wereld hunkert naar christelijke politiek! Een politiek die spreekt voor wie geen stem hebben; die handelt voor wie geen handen hebben; die een weg baant voor wie geen voeten hebben; die helpt wie geen helper hebben.'¹³

3. Evangelische Progressieve Volkspartij

De totstandkoming van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV), de directe voorloper van de EVP, hing nauw samen met de vorming van het kabinet-Van Agt, waarin KVP, ARP en CHU als CDA met de VVD samenwerkten. Uit onvrede met de vorming van dit kabinet ontstond binnen de ARP het initiatief tot oprichting van een nieuwe politieke partij. De directe aanleiding vormde de ingezonden brief die de predikant Van der Sluijs schreef in het dagblad *Trouw*:

'Het CDA heeft veel stemmen getrokken met het hervormingen belovende program *Niet bij brood alleen...*, maar heeft het recht niet deze stemmen in te leveren bij de partij van het pure brood alleen. Daarmee wordt dat program ongeloofwaardig... Nodig is de oprichting van een Evangelische Volkspartij die vóór de verkiezingen duidelijk maakt te willen samenwerken met de PvdA.'¹⁴

Op 28 januari 1978 vond in Utrecht het oprichtingscongres plaats van de EPV. Veel voormalige ESP-leden waren bij de oprichting betrokken, onder meer de publicist Riemens. De EPV trok vooral leden uit de ARP, maar in het partijbestuur zaten ook enkele voormalige CHU- en KVP-leden.¹⁵ In zijn openingsrede noemde Van der Sluijs het CDA een 'centrumpartij' die het bestaande wilde conserveren en daarmee het evangelie

onherkenbaar zou maken. Daarop stelde hij vast dat er een evangelisch geïnspireerde voorhoedepartij nodig was, die zou bijdragen tot een 'scheiding der geesten in het confessionele kamp' en een 'bundeling van progressieve krachten'. De nieuwe partij zou geen 'bijwagen van de PvdA' moeten worden, maar juist de PvdA moeten 'bijsturen en opduwen naar meer voortvarende, meer praktische en minder dogmatische vernieuwingsijver'.¹⁶

Hoewel de EPV niet zonder meer als opvolger van de ESP mag worden beschouwd, vertoonde zij er veel gelijkenis mee. Volgens haar statuten aanvaardde de EPV, evenals destijds de ESP, het evangelie niet slechts als inspiratiebron, maar als norm en richtsnoer voor het persoonlijke en maatschappelijke leven en voor het politieke handelen. In een eerste programschets noemde de partij Jezus' boodschap van 'liefde en geweldloosheid' een 'zeer specifiek verbeteringsmodel... dat uiterst aktueel is en blijft'.¹⁷ Vrede, solidariteit, democratisering en spreiding van macht, kennis en welvaart stonden ook bij de EPV centraal. Evenals de ESP wees zij kernwapens en militair evenwichtsdenken af - al dreigde zij niet met vertrek uit de NAVO - en pleitte voor geweldloze weerbaarheid. De EPV wilde arbeid en inkomens beter verdelen. De partij pleitte bovendien voor emancipatiebeleid en legalisering van abortus, maar ook voor 'erkenning en bescherming van de waarde van het gezin' - een doelstelling die progressieve partijen zonder evangelische inspiratiebron in de jaren zeventig en tachtig zelden in een program vermeldden.

In maart 1978 zocht het EPV-bestuur onder voorzitterschap van Van der Sluijs contact met de partijbesturen van PvdA, D66, PPR en PSP. Het gevolg was dat de EPV tot haar vreugde bij het zogenaamde 'Progressief Overleg' van deze partijen werd betrokken. Zelfstandig was ze immers niet in staat veel invloed uit te oefenen. Aan de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 nam ze niet deel. Zij beperkte zich tot een negatief stemadvies om niet op het CDA te stemmen.

Om de nogal smalle basis van de EPV te verbreden werd tijdens een Bezinningscongres in november 1978 besloten de ARP, haar jongerenorganisatie Arjos en de zogeheten 'loyalisten' (de leden van de CDA-fractie die moeite hadden met het kabinet-Van Agt-Wiegel) uit te nodigen voor een gesprek. Dit gesprek vond echter geen doorgang. De EPV kampte met interne organisatorische problemen en schoof de bijeenkomst op de lange baan.¹⁸ Wel kreeg de EPV kort daarop versterking vanuit de gelederen van de ARP. Enkele leden van deze partij - waaronder Herstel en Feddema - sloten zich aan bij de EPV, zonder hun lidmaatschap van de ARP op te geven. Zij waren beiden lid geweest van de ESP en maakten in 1978 deel uit van de 'Groep van Tachtig', die zich verzette tegen samenwerking met KVP en CHU en tegen de dreigende opheffing van de

ARP. Feddema en Herstel werden adviserend lid van het EPV-bestuur.

4. Ontwikkelingen binnen het CDA: de werkgroep 'Niet bij brood alleen'

Twee jaar na de oprichting was de EPV er niet echt in geslaagd haar aanhang te vergroten. De partij telde slechts 24 afdelingen ('basisgroepen') met tezamen hooguit 500 leden. Veel actieve leden misten bovendien politieke ervaring.¹⁹ De kansen bij de komende Tweede Kamerverkiezingen in mei 1981 werden dan ook niet al te hoog aangeslagen. Toen na de samensmelting van ARP, KVP en CHU tot het CDA een aantal tegenstanders van de fusie en van de politieke koers van de nieuwe christen-democratische eenheidspartij zich tot de EPV wendden, vond zij daar een gewillig oor.

De opposanten waren afkomstig uit de werkgroep 'Niet bij brood alleen' (NBBA). Deze groep was in het najaar van 1978 voor het eerst bijeengekomen. Aanvankelijk telde ze niet meer dan 350 leden, voornamelijk uit de kring van de ARP. In de loop van 1980 groeide het ledental tot 1000. NBBA wilde het beleid van partij en fractie toetsen aan het gelijknamige CDA-verkiezingsprogramma, dat in 1977 was opgesteld door B. Goudzwaard, hoogleraar economie aan de Vrije Universiteit en oud-Tweede Kamerlid voor de ARP. Goudzwaard koesterde evenals de leden van de werkgroep ernstige twijfels over de oprichting van het CDA en meende dat het praktische beleid van het CDA-VVD-kabinet en van de CDA-fractie niet met het program overeenstemde.²⁰ Een voorbeeld hiervan vormde de opstelling van het CDA in het kernwapendebat. Ondanks sterke twijfels had uiteindelijk de gehele fractie in de Tweede Kamer geweigerd het kabinet naar huis te sturen toen dat besloot tot mogelijke plaatsing van nieuwe kernwapens.²¹

De werkgroep NBBA pleitte binnen het CDA ervoor dat de partij in de komende verkiezingscampagne een duidelijke voorkeur voor de PvdA als coalitiegenoot zou uitspreken. Het partijbestuur had hier weinig mee op en toonde weinig waardering voor de werkgroep. Vooral de aanwezigheid van niet CDA-leden wekte weerstand. Ondanks die afwijzende houding van de CDA-top wilde het bestuur van NBBA nog niet overgaan tot de oprichting van een nieuwe partij. Uit peilingen op congressen van de werkgroep in 1980 bleek dat een krappe meerderheid voorlopig binnen het CDA wilde blijven opereren. Het door de EPV voorgestelde gezamenlijke congres, dat 13 december 1980 gepland was, werd mede hierom afgelast. Een grote minderheid binnen de werkgroep voelde daarentegen wèl voor een nieuwe partij, eventueel samen met de EPV.²² Ongeveer een

derde van de leden van NBBA, waaronder voorzitter M.H.L. Weststrate Sr., vormde daarop de werkgroep 'Alternatief voor het CDA'. In overleg met de binnen de ARP werkzame 'Groep van Tachtig' en de EPV werd besloten om een nieuwe partij te vormen. In een referendum in maart 1981 spraken de leden van de EPV zich voor fusie met de werkgroep uit. De NBBA-ers die binnen het CDA wilden blijven, richtten de werkgroep Christen-Democratisch Beraad (CDB) op. Aan het begin van 1981 hield de werkgroep NBBA op te bestaan.

5. Oprichting van de Evangelische Volkspartij

De Evangelische Volkspartij werd op 7 maart 1981 in Dronten opgericht. Maar liefst 800 personen woonden het oprichtingscongres bij. Weststrate Sr. werd voorzitter, maar zou die functie vanwege zijn gevorderde leeftijd na enige maanden overdragen aan Renes, de laatste voorzitter van de EPV. In zijn rede tot het congres verklaarde Weststrate:

'Wij noemen ons Evangelische Volkspartij, omdat wij geloven dat als men persoonlijk de bevrijdende boodschap van het evangelie aanvaardt, men daarmee ook de opdracht aanneemt mee te werken aan de bevrijding van de samenleving door het bestrijden van geweld, onderdrukking, wantrouwen, streven naar steeds meer macht of steeds meer welvaart vaak ten koste van anderen, dat alles op basis van de bijbelse gerechtigheid'.²³

In deze geest werd het verkiezingsprogramma 1981 vastgesteld. De EVP stelde zich 'open voor iedereen, al of niet kerkelijk gebonden, die zich aangesproken voelt door de evangelische opdracht mee te werken aan de totstandkoming en opbouw van een samenleving waarin, zowel nationaal als internationaal, gerechtigheid en dus vrede en solidariteit heersen kan'.²⁴ Het programma vertoonde duidelijke verwantschap met dat van de EPV. Nederland moest alle kernwapens van zijn gebied verwijderen en zo nodig uit de NAVO treden. De overheid zou de burgers hun verantwoordelijkheid niet af mogen nemen, maar wel 'grote lijnen trekken' op sociaal-economisch gebied.

Van meningsverschillen tussen de twee 'bloedgroepen', EPV en NBBA, was bij de samenstelling van het programma volgens betrokkenen weinig te merken.²⁵ Feddema, die zich met de 'Groep van Tachtig' ook bij de EVP had aangesloten, sprak van 'een homogene partij qua uitgangspunt en doelstelling', met een eigen ideologie: 'het messiaanse visioen en ook de strategie om te komen tot een rijk van vrede en gerechtigheid of, anders gezegd, een vreedzame wereldorde'.²⁶

Anders dan de PPR wilde de EVP het 'geweten van het CDA' zijn en 'een Derde Weg-strategie' volgen, tussen de kapitalistische en de socialistische

of communistische weg in. Riemens, eveneens bij de oprichting van de EVP betrokken, had al eerder deze 'Derde Weg' beschreven. Hij deelde alle politieke ideologieën in vier kwadranten in: de autoritair-kapitalistische; de autoritair-communistische; de integraal- en vreedzaam-democratische ('democratisme'); en de fascistische. Tot de 'democraten' die de 'Derde Weg' bewandelden, rekende Riemens de radicaal-democratische en democratisch-socialistische krachten in de wereld.²⁷ Christen-democraten zagen zichzelf ook vaak als 'Derde Weg' maar werkten in de praktijk toch meestal met de autoritaire kapitalisten van het eerste kwadrant samen. De EVP wees echter samenwerking met kapitalisten en communisten ondubbelzinnig af.

Vrij kort daarna bleek dat toch niet alle EVP-leden deze radicale ideeën van Feddema en Riemens konden onderschrijven. Niet alleen de denkwijze maar ook de persoon van Feddema riep weerstand op binnen de EVP. Op het tweede partijcongres in februari 1982 trokken enkele bestuurskandidaten zich terug nadat Feddema tot vice-voorzitter was verkozen. Bij de aanwijzing van een nieuwe voorzitter gaf het congres de voorkeur aan de uit EPV (en ESP) afkomstige W. Herstel boven de uit de werkgroep NBBA gekomen R. Weststrate Jr.

6. Tweede Kamerverkiezingen van 1981 en 1982

Met Weststrate Jr. als lijsttrekker liep de electorale vuurdoop voor de EVP in 1981 op een teleurstelling uit. Met 45.000 stemmen (0.5%) kwam ze niet in aanmerking voor een zetel. Wel bracht ze volgens kiezersonderzoek daarmee het CDA een licht verlies toe.

Als gevolg van de verkiezingsdeelname van de EVP kwam de vraag aan de orde of men electorale samenwerking kon zoeken met andere partijen. Ten aanzien van de PPR bestonden hier geen problemen. In 1982 nam de EVP hier en daar deel aan de verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten, waarbij men soms samenging met de Radicalen. In sommige gemeenten wilden EVP-basisgroepen ook samenwerken met CPN en PSP, maar dat werd door het partijbestuur verboden. De partijraad keurde dit verbod met 50 tegen 37 stemmen goed.²⁸ De voorstanders van samenwerking met de CPN wezen erop dat deze partij in haar vernieuwingsproces - waarin ze afstand had genomen van de stalinistische organisatievorm - ook meer een 'Derde Weg'-partij was geworden. Het EVP-bestuur zag dat anders. Toen de CPN in 1982 betrokken werd bij het Progressief Overleg, schortte het zijn deelname op. Samenwerking met deze Nederlandse representant van het wereldcommunisme zou de beeldvorming van de EVP naar buiten toe te zeer schaden.²⁹ Pas na het vernieuwingscongres van de CPN in november 1982, alwaar zij de facto het marxisme-leninisme vaarwel zei, verklaarde het bestuur van de EVP

zich bereid tot het overleg terug te keren.³⁰ Een lijstverbinding met de CPN voor de Tweede Kamerverkiezingen had de EVP afgewezen. Met de PPR had men zich eventueel wel willen verbinden, maar die voelde daar zelf niet voor. De EVP nam derhalve zelfstandig aan de verkiezingen deel met als leus 'christelijk, dus progressief'. Als lijsttrekker werd de onbekende Cathy Ubels-van Veen aangewezen, die in de gemeenteraad van Dokkum de ARP en het CDA had vertegenwoordigd. Tweede op de lijst stond de meer bekendheid genietende generaal-majoor b.d. M.H. von Meyenfeldt, actief in het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Hij was via de 'Groep van Tachtig' uit de ARP naar de EVP gekomen. Ubels werd met 0,7% van de stemmen in 1982 net in de Tweede Kamer gekozen. Van de 56.000 kiezers was volgens opinieonderzoek een vijfde van het CDA en een vijfde van de progressieve partijen afkomstig. Ongeveer de helft had in 1981 ook EVP gestemd.

7. Een groeiende partij met groeiende meningsverschillen

Wat de EPV niet was gelukt, daarin leek de EVP te slagen. De progressief-christelijke partij sleepte niet alleen een Kamerzetel in de wacht, maar zag ook haar ledenaanhang groeien. Het ledental bedroeg in 1981 1790. Een jaar later was het gestegen tot 2750. In 1983 werd met 2820 leden het hoogtepunt bereikt. De EVP scheen een kristallisatiekern te vormen voor een beweging van progressieve christenen die zich zowel kerkelijk als politiek roerden. Het sociaal-economische en defensie-beleid van het eerste kabinet-Lubbers wekte veel weerstand in deze kring. De Tweede Kamerleden J.N. Scholten en S.J. Dijkman verlieten het CDA, evenals een aantal kaderleden van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Beide groeperingen overwogen een nieuwe partij op te richten, al dan niet samen met de EVP.

Aan de bloeitijd van de EVP kwam na 1983 een einde. Voor velen betekende de kabinetsbeslissing om de plaatsing van nieuwe kernwapens in Nederland voor te bereiden een breekpunt. De EVP had zich sinds haar oprichting fel tegen plaatsing van kruisraketten verzet en actief de beweging tegen kernwapens gesteund. Toen die beweging echter haar doel niet wist te bereiken - ondanks massale steun - en bovendien de beweging van progressieve christenen uiteen viel, raakte ook de EVP ontmoedigd.

Interne verdeeldheid droeg daar eveneens toe bij. De EVP trachtte in deze periode haar ideologie en strategie uit te werken, maar raakte daarbij verwickeld in conflicten die niet alleen ideologische maar ook persoonlijke kanten hadden. Al in 1982 had het partijbestuur een Commissie Evangelie en Politiek (CEVPOL) ingesteld, die de ideologie van

de partij zou samenvatten in een koersnota. Feddema en Riemens namen zitting in deze commissie en drukten hun stempel op de koersnota, die in 1983 in eerste concept aan het partijbestuur werd aangeboden maar daarna nog enkele malen werd herschreven.

In de nota werd eerst vastgesteld dat de mensheid Gods schepping in gevaar heeft gebracht met een krankzinnige wapenwedloop tussen een kapitalistisch en een communistisch machtsblok. Christenen kiezen over het algemeen voor steun aan het kapitalistisch machtsblok, vanuit een verkeerde interpretatie van de boodschap van Christus. Christus verkondigde immers 'het evangelie van het Koninkrijk Gods en Zijn shalom (gerechtigheid en geweldloosheid), te verwerklijken op aarde door verantwoordelijke tot de weg van God bekeerde mensen'.³¹ Na Christus' dood vatten zijn volgelingen zijn boodschap echter op als een individualistische heilsleer, waarbij gerechtigheid werd beschouwd als vrucht van individueel geloof. Vervolgens maakte de Romeinse keizer Constantijn het christendom tot staatsgodsdienst en steunpilaar van zijn autoritaire en gewelddadige macht. De messiaanse en democratische traditie werd gereduceerd tot een onderstroom van 'ketterse' groepen, terwijl de Kerk de heersende machten bleef steunen - tot op de dag van vandaag. Het CDA deed dat in feite ook. De EVP daarentegen 'voelt zich bij uitstek verwant met de onderstroom der geweldlozen' die het evangelie van het Koninkrijk hebben herontdekt.³² Zij streeft naar een vreedzame wereld door middel van gerechtigheid: een 'koöperatieve en radikaal-demokratische ordening' in plaats van autoritair kapitalisme of communisme. Dat kan alleen met geweldloze middelen, gemeenschapszin, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid en gerechtigheid. De EVP kan dit echter niet alleen, zij moet bondgenoten vinden onder de radicale liberalen en sociaal-democraten die eveneens een 'Derde Weg' zoeken voorbij communisme en kapitalisme. Daarnaast dient de EVP zich als voorhoedepartij in te spannen om de evangelisch-radicalen stroming in CDA, CNV en elders te bundelen. Zij zal als geweten van het CDA vooral van het evangelie van het Koninkrijk getuigen en niet zozeer regeringsverantwoordelijkheid zoeken. Ze moet daarbij radicale basis-democratie niet alleen als doel nastreven maar ook al in de eigen organisatie verwezenlijken.

De nota wekte veel weerstand in de partij en ook binnen het bestuur. Sommigen verweten Feddema *cum suis* een teveel gepolitiseerde en 'horizontale' interpretatie van het evangelie.³³ Anderen maakten vooral bezwaar tegen de 'basis-democratie'.³⁴ In de discussie tekende zich een tweedeling af met een ideologisch en een persoonlijk aspect: voor en tegen de radicaal-evangelische opvattingen, voor en tegen Feddema - want Riemens trok zich langzamerhand terug uit het actieve partijleven. De tegenstanders van Feddema wensten niet radicaal met het CDA en de christen-democratische traditie te breken. Ze waren echter niet bereid of

in staat om een eigen visie op de uitgangspunten en koers van de EVP te ontwikkelen. De koersnota werd weliswaar vele malen besproken en herschreven, maar zou in 1985 door de partij gepubliceerd worden zonder dat de strekking substantieel was gewijzigd.³⁵

De meningsverschillen over de politieke koers van de EVP hadden niet alleen theoretische maar ook praktische consequenties. De meer behoudende, christen-democratische vleugel streefde naar regeringsverantwoordelijkheid in samenwerking met PvdA en CDA; de radicale vleugel vreesde dat een dergelijke coalitie slechts een vage middenkoers zou varen. Feddema en de zijnen gaven de voorkeur aan brede progressieve samenwerking, maar schoven in de loop van de periode 1982-1986 op in de richting van 'klein links'. In 1982 waren zij nog tegenstanders van samenwerking met de CPN, die als representant werd gezien van de 'Tweede Weg', het autoritaire en gewelddadige communisme. Naarmate de CPN zich echter vernieuwde en zich van die 'Tweede Weg' verwijderde, kwam zij ook als bondgenoot in aanmerking. De rechtervleugel dacht daar anders over en bleef de CPN maar ook de PSP en de PPR afwijzen als te extreem, 'athetisch' en 'centralistisch' om mee samen te werken.³⁶ Bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen zouden de twee vleugels dan ook heftig op elkaar botsen.

8. Strubbelingen rond de Europese verkiezingen van 1984

De EVP streefde in de aanloop naar de verkiezingen voor het Europees Parlement naar een breed progressief alternatief, gebaseerd op een programmakkoord met PvdA, PPR, PSP, D66 en CPN. Een speciale commissie binnen de EVP onder leiding van Feddema had een dergelijk akkoord aanbevolen, ook al achtte een lid van de commissie elke deelname aan Europese verkiezingen vooral om principiële redenen ongewenst. Het partijbestuur van de EVP besloot echter - in afwezigheid van vicevoorzitter Feddema - het advies van de commissie niet op te volgen.³⁷ Een meerderheid van de bestuursleden voelde het meest voor een 'progressief christelijke lijst' van partijlozen en EVP-ers of voor een akkoord met het nieuwe Groen Platform.³⁸ Een minderheid, waaronder partijsecretaris De Leeuw den Bouter, wilde dat de EVP zelfstandig aan de verkiezingen deel zou nemen of van deelname af zou zien.

Het bestuur zond waarnemers naar het overleg tussen het Groen Platform en CPN, PSP en PPR. Dat overleg verliep zeer moeizaam. Het Groen Platform scheurde; een deel besloot als Europese Groenen zelfstandig de verkiezingen in te gaan, de rest bleek bereid tot een Groen Progressief Akkoord met de kleine linkse partijen. Feddema wilde dit akkoord ook namens de EVP tekenen. Andere bestuursleden wezen het echter af en trachtten Feddema wegens eigenmachtig optreden te royeren. Daarbij

speelde overigens ook een andere kwestie mee: Feddema had het wetenschappelijk instituut van de partij opgericht onder een andere naam dan was afgesproken.³⁹

De partijraad maakte kort daarop het roeyement ongedaan. Een motie van wantrouwen tegen het bestuur haalde het net niet. Het congres van 10 december 1983 wilde Feddema evenmin royeren. Niettemin deelde het niet Feddema's voorkeur - en die van Ubels - voor samenwerking met CPN, PSP, PPR en Groen Platform. Na een heftige discussie besloot het congres alsnog van deelname aan de Europese verkiezingen af te zien. De EVP moest zich niet bij klein links aansluiten, maar het geweten van het CDA vormen, aldus partijvoorzitter Herstel.

Ondanks de beslissing dat de EVP niet deel zou nemen aan de Europese verkiezingen, hadden zes EVP-ers zich toch kandidaat gesteld op de lijst van het Groen Progressief Akkoord. De partijraad van de EVP besloot dat dit voor leden met een functie in de partij onaanvaardbaar was. Als gevolg hiervan stelde C. Ofman, vice-voorzitter van de partijraad en één van de zes, zijn functie beschikbaar. Verder werd aan de zes voorgehouden om hun kandidatuur op geen enkele wijze met de EVP in verband te brengen.

9. Samengaan met de Groep Scholten/Dijkman?

Tegen het midden van de jaren tachtig stond de EVP gereserveerd tegenover samenwerking met klein links. De voorkeur ging nog altijd uit naar een bundeling van progressieve christenen. Hiertoe leek zich een gelegenheid aan te bieden als gevolg van de onvrede bij sommige leden van de Tweede Kamerfractie van het CDA. In 1983 deden zich rond de Kamerleden Scholten en Dijkman bij voortduring conflicten voor. Beiden stemden regelmatig met de oppositie mee en leverden vaak felle kritiek op het sociale beleid van het CDA. Bovendien verzetten zij zich hevig tegen de pressie van de partijtop om hen in het gareel te dwingen. In december stapten Scholten en Dijkman uit het CDA-fractieverband en vormden een eigen Kamerfractie. Ze legden contact met Goudzwaard, die het CDA al eerder verlaten had.

Op 6 februari 1984 richtten aanhangers van Scholten en Dijkman in Ede een nieuwe beweging op: de Basisbeweging voor Vrede en Solidariteit. Men wilde onderzoeken of een nieuwe partij ter linkerzijde van het CDA levensvatbaar was. Die partij zou volgens Scholten geen confessioneel karakter moeten hebben, maar zich wel door het evangelie laten inspireren. Er werden contacten gelegd met de Europese Groenen en met een groep CNV-leden.⁴⁰ De CNV-ers waren op zoek naar een sociaal vooruitstrevend en confessioneel alternatief voor het CDA. Ze kwamen bij elkaar op initiatief van D. van Commenée, oud CDA-lid en voorzitter

van de Hout- en Bouwbond CNV.

Leidende personen uit de EVP haastten zich te verklaren dat hun partij graag zou willen samenwerken met deze nieuwe beweging. Daarbij werd opheffing van de EVP niet uitgesloten. Op het EVP-congres van maart 1985 deed het partijbestuur het voorstel mee te werken aan een nieuwe partij voor progressieve christenen, in welke vorm dan ook. Dit voorstel werd door het congres in grote lijnen overgenomen, maar dat voegde daar wel aan toe dat de eventuele nieuwe partij bij de komende Tweede Kamerverkiezingen ook samenwerking zou moeten zoeken met andere progressieve groeperingen 'waarbij geen partijen op voorhand werden uitgesloten'.⁴¹ Dit betekende dat de PSP en de CPN ook betrokken zouden kunnen worden bij deze samenwerking. Met name fractievoorzitter Ubels toonde zich erg tevreden met deze toevoeging.

Op deze wijze kwam de traditionele optie van progressief-christelijke machtsbundeling in botsing met de meer op de voorgrond tredende wens tot samenwerking met klein links. Voor Scholten en Van Commenée vormde dit besluit echter aanleiding afstand te nemen van de EVP. Door de deur naar klein links open te houden zouden teleurgestelde CDA-kiezers zich laten afschrikken. Scholten en Van Commenée zagen electoraal alleen nog mogelijkheden in een opstelling tussen CDA en PvdA in. De meerderheid van de EVP vond deze benadering echter te weinig radicaal, te zeer gericht op machtsvorming en voorbijgaand aan het evangelische uitgangspunt. Volgens Feddema zou een dergelijk 'iets socialer tweede CDA' toch weinig kiezers trekken en kon de EVP beter tussen PvdA en PPR in blijven staan dan opschuiven naar het midden.⁴²

Ook binnen de partij was het besluit omstreden. Algemeen secretaris B. Bruggeman en ongeveer 150 veelal actieve kaderleden verlieten de partij. Bruggeman zou in november 1985 met Van Commenée en W. van Dam - oud-voorzitter van de PPR - een nieuwe partij oprichten, de Alliantie. De Alliantie zou een gematigd vooruitstrevend alternatief voor het CDA moeten worden, maar bleek niet levensvatbaar. Dat gold ook voor de Basispartij voor Vrede en Solidariteit, die eerder dat jaar was opgericht vanuit de gelijknamige beweging. De gangmakers van die beweging waren toen al afgehaakt. Goudzwaard trok zich terug, Dijkman sloot zich aan bij de PPR en Scholten tenslotte bij de PvdA.

10. Alleen of met 'klein links'? De verkiezingen van 1986

Ondanks deze mislukking bleef de EVP formeel streven naar bundeling van progressieve christenen. In de praktijk echter schoof de EVP in de richting van klein links. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 werden electorale verbanden gevormd waaraan naast de PPR soms ook PSP en CPN meededen. Het partijcongres verleende in januari 1986 met

de nodige reserves zijn goedkeuring aan een samenwerkingsovereenkomst die het Kamerlid Ubels had gesloten met de fractievoorzitters van de CPN en de PPR, Brouwer en Beckers. Het akkoord behelsde in de eerste plaats een gezamenlijke opstelling tijdens de kabinetsformatie, gericht op de vorming van een progressief kabinet. Bovendien wilde men het parlementaire werk meer op elkaar afstemmen dan tot die tijd het geval was geweest. Van een lijstverbinding met CPN, PSP en PPR werd om pragmatische redenen afgezien: wellicht zouden christelijke kiezers die het met het kabinetsbeleid oneens waren zich hierdoor van een stem op de EVP laten afbrengen.

De partij presenteerde zich in de verkiezingscampagne als het 'progressief-christelijk geluid'. Ter vergroting van het menselijk welzijn stelde de EVP een selectieve economische groei voor en invoering van een sabbatsjaar. Eens in de zeven jaar zou iedere werkende een jaar vrijaf kunnen krijgen, met behoud van inkomen.⁴³ De partij bleef kernwapens afwijzen en kritiek leveren op de NAVO, al pleitte ze niet voor beëindiging van het Nederlandse lidmaatschap. Ook pleitte de EVP voor een strikt milieubeleid, afgeleid van de evangelische visie van de mens als rentmeester van Gods schepping, die alle schepselen op aarde met eerbied dient te behandelen. De term 'evangelisch' werd overigens niet meer gebruikt, omdat onwetende kiezers de partij daarmee gemakkelijk in de rechtse hoek zouden plaatsen waar de Evangelische Omroep en de RPF actief waren.

11. Bezinning

De Kamerverkiezingen in 1986 liepen slecht af voor de EVP. Zij kreeg slechts 0,2% van de stemmen en verloor daarmee haar ene Kamerzetel. Het oud-Kamerlid Ubels trok zich teleurgesteld terug uit de politiek. Het electorale verval ging gepaard met ledenverlies. Na 1983 daalde het aantal leden gestaag naar 2500 in 1984 en 2400 in 1986. Het noopte partijraad en congres tot bezinning op de vraag of er eigenlijk nog plaats was voor een progressief-christelijke partij in Nederland. De EVP baken- de daarbij de grenzen duidelijk af: het partijbestuur mocht samenwerking met onder andere de PPR onderzoeken, maar een federatie van beide partijen of een platform van vooruitstrevende christenen binnen de PPR vond men te radicaal. Behoud van de eigen identiteit stond voor de EVP voorop.

Toch zou gaandeweg de strategie veranderen. In 1987 kwam een nieuwe koersnota uit, die op het congres van november 1987 met grote meerderheid goedgekeurd werd. Hoewel Feddema noch Riemens deel uit maakten van het bestuur, weerspiegelde de nota grotendeels hun denkbeelden.

De EVP zou nog steeds moeten streven naar een mondiale 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme. Een 'aanschuren tegen het CDA' zou verraad aan eigen uitgangspunten betekenen; die partij was te ver naar rechts afgeleden. De EVP diende samen te werken met de progressieve democratische partijen PvdA, D66, PPR, PSP en CPN, zonder haar zelfstandigheid op te geven. Na twee jaar zou getoetst moeten worden of zij voldoende aanhang zou kunnen verwerven voor deze koers.⁴⁴

12. Toenadering tot klein links

Door het teruglopende ledental en het uitzichtsloze electorale perspectief raakte de partij organisatorisch steeds meer in het slop. Basisgroepen werden opgeheven, vacatures in het bestuur lange tijd niet vervuld. Met de achteruitgang werd de neiging om toenadering te zoeken tot 'klein links' sterker. Op een congres in november 1988 besloot de EVP om deel te nemen aan de 'Regenbooglijst' van CPN, PPR, PSP en onafhankelijken voor de Europese verkiezingen van 1989. Zelfstandig zou de partij immers weinig kans op een zetel maken. Tezelfdertijd gaf de EVP er wel de voorkeur aan om de komende Tweede Kamerverkiezingen - die toen nog in 1990 werden verwacht - zelfstandig in te gaan. Mocht er echter ook dan een gemeenschappelijke 'Regenbooglijst' tot stand komen, dan was de partij wel bereid hierover te praten, zo besloot het congres.

Half mei 1989 sloot de EVP zich te elfder ure aan bij het overleg tussen PPR, PSP en CPN over de vorming van één programma en één kandidatenlijst voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 6 september. De EVP-kandidaat kreeg van de onderhandelingspartners pas de elfde positie op de kandidatenlijst toebedeeld. Wel was het de EVP als enige deelnemende partij toegestaan een voorkeursactie te voeren voor haar kandidaat, partijvoorzitter C. Ofman - een 'goedmakertje' voor de naar alle waarschijnlijkheid onverkiesbare plaats. Het partijcongres van de EVP stemde in juli 1989 in met de vorming van Groen Links, zoals het samenwerkingsverband van PSP, PPR, CPN, EVP en onafhankelijken werd genoemd. Ofman beschouwde de samenwerking als een stap op de 'Derde Weg' naar een alternatief voor kapitalisme en communisme. De EVP zou binnen Groen Links voldoende weerklank vinden voor haar beginselen en bovendien haar zelfstandigheid kunnen behouden.⁴⁵

13. Fusie tot Groen Links

Zoals te verwachten was haalde de EVP binnen het Groen Linkse verband geen Kamerzetel. Kennelijk waren nogal wat EVP-kiezers van 1986 afgehaakt; Ofman kreeg slechts 7656 voorkeurstemmen. Het partijcongres van de EVP besloot in november 1989 niettemin geleidelijk op te

gaan in Groen Links, mits haar ideeën duidelijk terug te vinden zouden zijn in de nieuwe partij. Voorlopig hield men nog een slag om de arm: een partijcongres zou in het najaar van 1990 moeten beoordelen of de samenwerking aan de gestelde eisen voldeed. De gestaag slinkende achterban zag evenwel al in dat er weinig keus was. In maart 1990 bleek uit een ledenpeiling 90% voorstander van doorgaan met Groen Links. Slechts een kleine minderheid wenste de partij op te heffen; en een even kleine groep verkoos een zelfstandig bestaan buiten Groen Links.⁴⁶

In de loop van 1990 nam de druk op de EVP om zich op te heffen toe, vooral van de kant van PPR en PSP. De gunstige resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen - zeven zetels voor EVP-ers - verzwakte de behoefte aan zelfstandigheid. Voor de keuze gesteld tussen 'afhaken of inspelen' besloot het congres in november 1990 de EVP op te heffen indien in een referendum driekwart van de leden daarmee in zou stemmen. Dat aantal werd ruim gehaald: van de 425 leden die aan het referendum deelnamen, stemde 93% voor opheffing.⁴⁷ Op 9 maart 1991, tien jaar na de oprichting, werd in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam, de EVP opgeheven. Inmiddels was het 'Evangelisch Radikaal Forum' opgericht, dat zich binnen Groen Links zou moeten bezinnen op de politieke betekenis van het evangelie. Later werd besloten de benaming te veranderen in het minder pretentieuze 'Platform voor Evangelie en Politiek, verbonden met Groen Links'. Met dit forum of platform hoopte men toch nog het CDA een spiegel voor te houden.

Conclusie

De vorming van het kabinet-Van Agt/Wiegel in 1977 en de totstandkoming van het CDA in 1980 waren de aanleiding voor de oprichting van de Evangelische Volkspartij. De EVP haalde in 1982 de kiesdeler: Ubels werd Tweede Kamerlid. Tijdens haar Kamerlidmaatschap (1982-1986) balanceerde de partij voortdurend tussen het samenwerken met enerzijds progressieve christenen en anderzijds linkse progressieven. De rechtervleugel van de partij koos voor de eerste optie en wilde daarom 'aanschuiven tegen het CDA'. Van bundeling van progressieve christenen kwam echter weinig terecht. Toen Scholten en Dijkman zich losmaakten van het CDA leken de kansen te stijgen. Uiteindelijk sloten deze dissidenten zich aan bij PvdA respectievelijk PPR, waarmee dit perspectief geheel verwaagde.

De linkervleugel gaf voorkeur aan de tweede optie en wilde de afstand tot het CDA vergroten. Voor de verkiezingen van 1986 kwam een uitspraak voor nauwere samenwerking met PPR en CPN tot stand. De EVP verloor daardoor wellicht aan aantrekkelijkheid voor de progressieve christenen die zich nog in het CDA bevonden, en ook voor een deel van haar eigen

leden. In plaats van een alternatief voor het CDA werd de EVP een alternatief voor de PvdA. Dat was mede de reden dat de EVP bij de verkiezingen in 1986 werd weggevaagd. Geleidelijk en grotendeels ongewild belandde de partij daarna in het klein-linkse kamp en sloot zich enigszins overdonderd aan bij Groen Links.

Toch lijkt de keuze voor Groen Links uiteindelijk het meest logische gevolg van de koers die Feddema en Riemens, de belangrijkste partij-ideologen, al in de beginjaren uitstippelden. Zij wezen de partij immers een 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme, die zij samen met andere radicale democraten zou moeten begaan. Christen-democraten en sociaal-democraten hebben echter duidelijk voor de 'Eerste Weg' van het kapitalisme gekozen; de 'Tweede Weg' van het communisme wordt alleen nog door splinterpartijen als het VCN aanbevolen, maar Groen Links zoekt als enige partij in Nederland anno 1991 een weg 'haaks op de huidige kapitalistische markteconomie, en... haaks op... de zogenoemde centraal geleide economie'.⁴⁸

Groen Links is natuurlijk geen christelijke partij. De geschiedenis van progressieve christelijke partijen herhaalt zich dus: evenals haar voorgangers CDP, BCS, CSP, CVP, CDU en PPR, legde ook de EVP tenslotte het moede hoofd in de schoot - de schoot van een progressieve maar niet specifiek christelijke partij. Uit een aantal case studies mag men natuurlijk geen algemene wet afleiden. Toch dringt zich de conclusie op dat een radicale christelijke partij in Nederland niet zozeer een reële gemiste kans in het verleden noch een serieuze mogelijkheid voor de toekomst, maar veeleer een *contradictio in terminis* genoemd moet worden.

noten

¹ Zie voor de vooroorlogse progressief-christelijke partijvorming I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 47-58; en H.J. Langeveld, 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940', in: J. de Bruijn, red., *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam, 1987, 91-112.

² Zie voor de BCS: D. van der Zee, *Een tijdverschijnsel: de voormalige Bond van Christen-Socialisten*, Den Haag, z.j.

³ Zie over de CDU: H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*. Den Haag, 1988.

⁴ Aldus de laatste voorzitter van de EVP, C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik', in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij*. Aalsmeer, 1991, 11. De progressieve katholieke partijen uit het interbellum, zoals de Rooms-Katholieke Volkspartij en de Katholiek Democratische Partij, werden

blijkbaar niet als voorlopers van de - overwegend protestantse - EVP beschouwd en zullen in dit artikel dan ook verder niet behandeld worden.

⁵. Zie Langeveld, *op.cit.*, 55-70.

⁶. H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', in: *Acta Politica*, 1 (1965/66), 172-196.

⁷. Zie voor deze naoorlogse ontwikkelingen H.-M.T.D. ten Napel, "*Een eigen weg*". *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992, 100-102.

⁸. W.B. Herstel, 'Evangelische Solidariteits Partij - een nieuwe bijdrage aan een progressief samenwerkingsverband', in: S.M. Keesom, red., *Een E.S.P.-visie. Solidair vanuit het Evangelie*, z.pl., z.j., 10-14.

⁹. J.P. Feddema, 'In kort bestek de bestaansgrond voor de Evangelische Solidariteits Partij', in: *Een E.S.P.-visie*, 4-10.

¹⁰. Zie de overige bijdragen in *Een E.S.P.-visie*.

¹¹. Zie P. Denekamp e.a., *Ontwapenend. Geschiedenis van 25 jaar PSP*, Amsterdam, 1982, 37-45, 73.

¹². I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, Deventer, 1982, 57.

¹³. Rede van Mr. W. Aantjes, 'CDA tussen wenselijkheid en verantwoordelijkheid', in: *Christen Democratisch Appèl. Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Den Haag, 1976, 42-50.

¹⁴. *Trouw*, 9 december 1977.

¹⁵. Zie *EPV-Info*, 3 (1980) nr. 5, 7-11.

¹⁶. K. van der Sluijs, 'Evangelische Progressieve Volkspartij: openingsrede oprichtingscongres zaterdag 28 januari 1978 te Utrecht', z.pl., 1978, 2, 10.

¹⁷. 'In vrede samenleven!' Programschets Evangelische Progressieve Volkspartij, z.pl., z.j.

¹⁸. DNPP, EVP-collectie, no. 2.

¹⁹. DNPP, EVP-collectie, no. 11; ook *EPV-Info*, 2 (1979) nr. 1 en 2.

²⁰. DNPP, EVP-collectie, no. 2.

²¹. De CDA-fractie gaf hiermee gehoor aan het zogenaamde dubbel-besluit van de NAVO: de wapens zouden niet geplaatst worden indien het Warschau Pact soortgelijke wapens ook niet zou plaatsen.

²². DNPP, EVP-collectie, no. 5.

²³. DNPP, EVP-collectie, no. 39; ook in *EVP-Info*, 4 (1981) nr. 2, 4.

²⁴. 'Verkiezingsprogram Evangelische Volkspartij', 1981, 2. (DNPP deelcollectie verkiezingsprogramma's)

²⁵. Aldus J. Renes in zijn toespraak tot het opheffingscongres van de EPV. Zie DNPP, EVP-congresstukken, maart 1981.

²⁶. H. Feddema, 'De EVP en de PPR', *EVP-Info*, 4 (1981) nr. 6, 5-6.

²⁷. Zie *EPV-Info*, 4 (1981) nr. 3, 13-14; voorts: J.W.E. Riemens, *De vreedzame wereldpolitiek van het Derde Kwadrant*, Amsterdam, 1972. In de jaren vijftig vormde Riemens een drijvende kracht achter de beweging 'De Derde Weg', waaruit in 1957 de PSP voort zou komen.

²⁸. *EVP-Info*, 2 (1982) nr. 1, 21-22.

²⁹. DNPP, EVP-collectie, no. 17.

³⁰. Op 13 december 1982 was de EVP, na een afwezigheid van 3 maand, weer present. DNPP, EVP-collectie, no. 17.

- ³¹. Commissie Evangelie en Politiek van de EVP, *Ontwerp-koersnota*, Rotterdam, 1984, 7.
- ³². *Op.cit.*, 16.
- ³³. *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 2, 5.
- ³⁴. *EVP-Info*, 4 (1984) nr. 6, 24.
- ³⁵. J.P. Feddema, red., *Evangelische vreedzame wereldpolitiek*, Den Haag, 1985.
- ³⁶. Onder meer: A. van den Brink, 'Samenwerking: alleen vanwege programma-overeenkomsten?', *EVP-Info*, 4 (1984) nr. 9, 8-9; T. van 't Foort, 'Progressief Christelijke Politiek', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 9, 10.
- ³⁷. H. Feddema, 'Geschiedschrijving of persoonlijke impressie?', *Evangelie en Politiek*, 2 (1991) nr. 2, 6, 8. Feddema reageerde daarmee op Ofman, *op.cit.*, 25-27.
- ³⁸. Het Groen Platform werd opgericht voor de Europese verkiezingen van 1984 en stond onder leiding van het Eerste Kamerlid B. de Gaay Fortman en publicist W. van Dieren. Het platform richtte zich op de totstandkoming van breed samengestelde groene lijsten op alle niveaus.
- ³⁹. In plaats van 'Wetenschappelijk Instituut van de EVP' liet hij het in de stichtingsacte 'Studiebureau voor Evangelische Vreedzame Wereldpolitiek' noemen, daarmee meer afstand tot de partij suggererend dan het bestuur welgevallig was; later zou Feddema dit als een fout erkennen en de naam laten wijzigen. DNPP, EVP-collectie, no. 86.
- ⁴⁰. De Europese Groenen, voortgekomen uit het Groen Platform, gingen niet uit van christelijke beginselen maar wel van een algemeen-religieuze spiritualiteit. In 1984 namen ze deel aan de Europese verkiezingen met als lijsttrekker de uit de EPV afkomstige B. Kuiper.
- ⁴¹. DNPP, EVP-collectie, no. 43.
- ⁴². H. Feddema, 'EVP of een iets socialer tweede CDA?', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 4, 5, 10; evenzo C. Ofman, 'Stem van de tegenbeweging', *EVP-Info*, 5 (1985) nr. 9, 5.
- ⁴³. 'Vrede door gerechtigheid', EVP verkiezingsprogramma 86-90, Den Haag, 1986, 1-3; over het sabbatsjaar verscheen ook een studie van het Wetenschappelijk Instituut van de EVP: A.N. van den Berg en G. Enthoven, *Vaarwel werkloosheid. De wijsheid van het sabbatsjaar*, Den Haag, 1986.
- ⁴⁴. Koersnotitie 'Tot vrede en gerechtigheid geroepen', *EVP-Info*, 7 (1987) nr. 9, 8.
- ⁴⁵. C. Ofman, 'Groen Links onstuitbaar', *EVP-Info*, 9 (1989) nr. 5, 9; zie ook *Trouw*, 12-8-1989.
- ⁴⁶. *Evangelie en Politiek*, 1 (1990) nr. 1, 6.
- ⁴⁷. *Evangelie en Politiek*, 2 (1991) nr. 1, 1.
- ⁴⁸. 'Richtinggevende uitspraken manifest', *Groen Links*, 3 (1992) nr. 1, 8.